

POSZCZEGÓLNE CZĘŚCI MSZY ŚWIĘTEJ: ICH ZNACZENIE A NASZE UCZESTNICTWO

Tematem naszej dzisiejszej katechezy będzie forma celebracji Eucharystycznej. Przyjrzymy się jej poszczególnym częściom, opowiemy o ich znaczeniu oraz zastanowimy się nad tym, w jaki sposób jeszcze lepiej i bardziej świadomie w niej uczestniczyć. Katecheza będzie podzielona na cztery bloki, odpowiadające czterem częściom Mszy świętej. Będą to:

1. Obrzędy wstępne
2. Liturgia Słowa
3. Liturgia Eucharystyczna
4. Obrzędy zakończenia.

Zanim jednak rozpoczniemy szczegółowe rozważania, warto chwilę zastanowić się nad teologicznym rozumieniem Eucharystii. Posiada ona kilka wymiarów, które po krótkce omówimy. Są to: wymiar paschalny, wymiar wertykalny: zstępujący i wstępujący oraz wymiar horyzontalny realizujący się poprzez wspólnotowość. Wymiar paschalny Eucharystii to wiara, iż jest ona spotkaniem ze Zmartwychwstałym Chrystusem. Przychodzi On do zebranych tak, jak pojawił się wśród uczniów w Wieczerniku lub nad jeziorem Genezaret. Staje przed nimi wraz z całą swoją historią, stąd możliwe jest uobecnienie zarówno Jego męki i śmierci, jak i zmartwychwstania.

Wymiar wertykalny Eucharystii ma w sobie element ruchu, nieustannej wymiany pomiędzy niebem a ziemią. Jest to ruch zstępujący – wierzymy, że Bóg w Jezusie Chrystusie mocą Ducha Świętego samoofiarowuje się nam w każdej Mszy świętej. Jednocześnie jest to też ruch wstępujący – wierzący odpowiadają na Boże działanie poprzez modlitwę i prośby. Karmienie się Ciałem Chrystusa daje im możliwość przeobstwienia – włączenia i uczestnictwa w boskim życiu.

Nie mniej ważny jest wymiar horyzontalny Eucharystii i związana z nim wspólnotowość. Każda liturgia jest spotkaniem wspólnoty i dziękczynieniem całego Ludu Bożego jako wspólnoty (a nie grupy indywidualnych, niezwiązanych ze sobą osób). Cecha ta wyraźnie odróżnia ją od innych celebracji liturgicznych, które mogą być też modlitwami prywatnymi. Wspólnotowość Mszy świętej jest jej cechą konstytutywną i prowadzi do celu Eucharystii, jakim jest zjednoczenie. Eucharystia wypływa ze wspólnoty Osób Boskich w Trójcy Świętej, a dzięki spożywaniu Ciała Pańskiego wierzący jednoczy się z Chrystusem i staje się członkiem Jego Mistycznego Ciała. Będąc jego częścią staje się również zjednoczony z innymi uczestnikami Eucharystii. Ponad to Spożywanie Ciała Chrystusa staje się dla niego umocnieniem i odnowieniem jego życia oraz uwolnieniem z nałogów i złych skłonności.

Wspólnotowy wymiar sprawowania Eucharystii ma jeszcze jeden ważny aspekt – jest wypełnieniem kapłańskiej funkcji Ludu Bożego. Cały zgromadzony lud składa ofiarę i zanosí prośby do Boga. Jest to znacząca różnica, względem religii pierwotnych i Prawa Starego Testamentu –

chrześcijanie są ludem kapłańskim i jako tacy, mogą wstawiać się u Boga za innymi – szczególnie za tymi, którzy sami nie zwrócą się ku Bogu – za niewierzącymi, zmarłymi, grzesznikami.

Ad. 1 Obrzędy wstępne

Obrzędy wstępne liturgii Mszy świętej są to czynności poprzedzające słuchanie Słowa Bożego, mające na celu zawiązanie wspólnoty sprawującej Eucharystię oraz przygotowanie zebranych do owocnego przyjęcia Słowa poprzez wspólny śpiew i modlitwę oraz żal za grzechy. Obrzędy te nie wywodzą się z biblijnych opisów Ostatniej Wieczerzy, ani z tradycji dotyczącej „łamania chleba”. Jak wiemy Ostatnia Wieczerza była spotkaniem prywatnym, spotkaniem grona przyjaciół, nie potrzeba więc było w niej elementów wiążących wspólnotę. Najstarsze celebracje liturgiczne Kościoła opierały się na Liturgii Słowa i Liturgii Eucharystycznej.

Pojawienie się obrzędów wstępnych w liturgii można powiązać z liturgią katechumenalną, np., w *Katechezach mistagogicznych* Cyryl Jerozolimski wspomina o odśpiewywaniu hymnu *Gloria* oraz o elementach pokutnych na początku Eucharystii

Wśród obrzędów wstępnych mszy świętej możemy wyróżnić następujące elementy:

- a. procesję wraz ze śpiewem na wejście
- b. znak krzyża i powitanie
- c. akt pokutny i akłamacja *Kyrie eleison*
- d. hymn *Gloria*
- e. kolektę

A. Procesja rozpoczynająca liturgię symbolizuje zwrócenie się człowieka do Boga. Podkreśla również pielgrzymujący charakter Kościoła, który nieustannie jest w drodze. Pielgrzymka ta ma dwojaki charakter – jest dążeniem do zjednoczenia przez Chrystusa z Ojcem w Duchu Świętym zarówno teraz, jak i przy końcu czasów.

Śpiew jest pierwszą modlitwą i zawiązaniem wspólnoty. Eucharystia, chociaż składa się z tych samych elementów, to jednak za każdym razem jest inna, bo jest celebrowana przez konkretną wspólnotę – tych, którzy w danym dniu przyszli. Stąd ważnym jest zaangażowanie się – nie tylko wspólny śpiew ale też zwrócenie uwagi na innych uczestników liturgii – to, z tymi ludźmi dzisiaj będę składał ofiarę, to oni są moimi braćmi. Podczas naszej wspólnej modlitwy Chrystus będzie pomiędzy nami. Poprzez komunię będę zjednoczony nie tylko z Nim ale też z współuczestnikami liturgii.

B. Znak krzyża ma za zadanie przypomnieć nam o przynależności do Boga. Jest to również pierwsze wyznanie wiary, wskazanie, że wszystko dzieje się „od Ojca, przez Syna, w Duchu Świętym”. Odpowiedź „Amen” oznacza „niech się tak stanie”.

Słowa powitania „Pan z wami” podkreślają obecność Chrystusa w zebranych ludzie. Odpowiedź: „I z duchem Twoim” – obecność Chrystusa w celebransie. Prezbiter sprawuje liturgię „w osobie Chrystusa” - „in persona Christi”.

- C. Miniliturgia pokutna w ramach obrzędów wstępnych mszy świętej składa się z aktu pokutnego i akłamacji *Kyrie eleison*. Przed jej rozpoczęciem może również pojawić się chwila ciszy, w której zebrani zostaną wezwani, do przypomnienia sobie i żałowania swoich grzechów. Akt pokutny wraz z akłamacją *Kyrie eleison* jest momentem, w którym żałującym odpuszczone zostają grzechy powszednie.
- Elementy te mogą zostać zastąpione przez pokropienie wodą święconą – tzw. asperges – będący przypomnieniem chrztu. Stąd liturgia ta ma charakter oczyszczający i odwołuje się do liturgii chrzcielnej pierwszych wieków – egzorcyzmów i modlitw pokutnych, które ją rozpoczynały. Możemy ją również połączyć z żydowskim zwyczajem umycia nóg przed wieczerzą i sceną umycia nóg uczniom w czasie Ostatniej Wieczerzy, które wyraźnie wskazują na wątek oczyszczenia.
- D. *Gloria* to starożytny hymn wykonywany w uroczystości z wyjątkiem niedziel Adwentu i Wielkiego Postu. Podkreśla on dziękczynny i uwielbieniowy charakter liturgii. Rozpoczyna się od słów, zaczerpniętych ze sceny, gdy do anioła zwiastującego narodzenie Zbawiciela pasterzom, dołączyły się zastępy chórów anielskich, wyśpiewujących chwałę Bogu.
- E. Kolekta to krótka modlitwa podsumowująca całość obrzędów wstępnych i wznosząca ku Bogu prośby całej wspólnoty.

Ad. 2 Liturgia Słowa

Liturgia Słowa wraz z Liturgią Eucharystyczną stanowią najważniejszą część Mszy św., jest to **jeden akt kultu**. Dwie główne części celebracji odzwierciedlają dwojakość działania samego Jezusa: jego słowa i czyny. Działanie Jezusa – Jego cuda: uzdrowienia, odpuszczenie grzechów, wskreszenia – zawsze następują w kontekście głoszenia Ewangelii. Cud jest „przypieczętowaniem” ogłoszenia Dobrej Nowiny, stąd obecnie wszystkie celebracje liturgiczne (zarówno sakramenty jak i sakramentalia) mają element głoszenia Słowa Bożego lub odbywają się w trakcie liturgii czy w jej bezpośrednim sąsiedztwie. Liturgia Słowa jest uroczystą celebracją prawdy, iż Bóg nieustannie mówi do swojego ludu i jest w obecny w swoim Słowie. Czytania biblijne nie są jedynie przypomnieniem pewnych wydarzeń z przeszłości, Słowo Boże ma moc odmieniania ludzkiego życia, bez niego liturgia jest niepełna. Najdoskonalszym zaś Słowem Ojca jest Jego Syn.

Zasadniczą postawą w czasie Liturgii Słowa jest postawa siedząca – postawa zasluchania i rozważania. Jednie Ewangelia jako najważniejsze czytanie mszy świętej powinna być wysłuchana w postawie stojącej. Słowo Boże domaga się uroczystego proklamowania przed całym zgromadzeniem. Jest to nawiązanie do starotestamentalnego opisu proklamowania Prawa przez Ezdrasza (Ne 8,1-12):

„**8 1** Wtedy zgromadził się cały lud, jak jeden mąż, na placu przed Bramą Wodną. I domagali się od pisarza Ezdrasza, by przyniósł księgę Prawa Mojżeszowego, które Pan nadał Izraelowi. **2** Pierwszego dnia miesiąca siódmego przyniósł kapłan Ezdrasz Prawo przed zgromadzenie, w którym uczestniczyli przede wszystkim mężczyźni, lecz także kobiety oraz wszyscy inni, którzy byli zdolni

słuchać. **3** I czytał z tej księgi, zwrócony do placu znajdującego się przed Bramą Wodną, od rana aż do południa przed mężczyznami, kobietami i tymi, którzy rozumieli; a uszy całego ludu były zwrócone ku księdze Prawa. **4** Pisarz Ezdrasz stanął na drewnianym podwyższeniu, które zrobiono w tym celu. Obok niego stanął po prawicy: Mattitiasz, Szema, Anajasz, Uriasz, Chilkiasz i Maasejasz; a po lewicy: Pedajasz, Miszael, Malkiasz, Chaszum, Chaszbaddana, Zachariasz i Meszullam. **5** Ezdrasz otworzył księgę na oczach całego ludu - znajdował się bowiem wyżej niż cały lud; a gdy ją otworzył, cały lud się podniósł. **6** I Ezdrasz błogosławił Pana, wielkiego Boga, a cały lud z podniesieniem rąk swoich odpowiedział: «Amen! Amen!» Potem oddali pokłon i padli przed Panem na kolana, twarzą ku ziemi. **7** A lewicy: Jozue, Bani, Szerebiasz, Jamin, Akkub, Szabbetaj, Hodiasz, Maasejasz, Kelita, Azariasz, Jozabad, Chanan, Pelajasz objaśniali ludowi Prawo, podczas gdy lud pozostawał na miejscu. **8** Czytano więc z tej księgi, księgi Prawa Bożego, dobitnie, z dodaniem objaśnienia, tak że lud rozumiał czytanie. **9** Wtedy Nehemiasz, to jest namiestnik, oraz kapłan-pisarz Ezdrasz, jak i lewicy, którzy pouczali lud, rzekli do całego ludu: «Ten dzień jest poświęcony Panu, Bogu waszemu. Nie bądźcie smutni i nie płaczcie!» Cały lud bowiem płakał, gdy usłyszał te słowa Prawa. **10** I rzekł im Nehemiasz: «Idźcie, spożywajcie potrawy świąteczne i pijcie napoje słodkie - poślijcie też porcje temu, który nic gotowego nie ma: albowiem poświęcony jest ten dzień Panu naszemu. A nie bądźcie przygnębieni, gdyż radość w Panu jest waszą ostoją». **11** A lewicy uspokajali cały lud wołając: «Uspokójcie się! Wszak ten dzień jest święty. Nie bądźcie przygnębieni!» **12** I cały lud poszedł, by jeść, pić, rozsyłać porcje i wyprawić wielki obchód radosny, gdyż zrozumieli to, co im ogłoszono.”

W uroczystości (w tym w niedziele) przewiduje się lekturę trzech czytań, zaś w dni powszednie, wspomnienia i święta – dwóch. Aby jak najwięcej fragmentów Pisma było czytanych w trakcie liturgii, lekcjonarz skonstruowano w taki sposób, aby czytania niedzielne były w cyklu trzyletnim (rok A, B i C), zaś czytania w dni powszednie w cyklu dwuletnim – rok I i II. Odczytywane fragmenty Pisma są ze sobą związane: czytanie ze Starego Testamentu nawiązują do psalmu, czytanie z Nowego Testamentu jest związane z Ewangelią. Ewangelia jest tu punktem centralnym – to w niej zawarte są słowa Jezusa. Ona objawia znaczenie starotestamentalnych fragmentów, sama zaś jest komentowana i rozwijana przez czytania z Listów lub Dziejów Apostolskich. Znajomość Pisma Świętego pozwala odnajdywać te korelacje i sensy. Pismo Święte samo się wyjaśnia – pewne wątki powtarzają się i nabierają nowego znaczenia wraz z rozwojem Objawienia. Podobnie układ treści w poszczególnych Ewangeliach też ma jakąś „myśl przewodnią”: w Ewangelii Mateusza będzie to przekonanie, że Jezus jest nowym Mojżeszem, u Łukasza zaś, że jest On Odkupicielem wszystkich wzgardzonych, poniżonych i pominiętych przez społeczność Izraela. Dlatego też te same lub podobne fragmenty w Ewangeliach synoptycznych mogą pojawiać się w innych kontekstach, np. u Łukasza mamy tryptyk – przypowieść o zagubionej owcy, przypowieść o drachmie i przypowieść o marnotrawnym synu, w której ojcu zagubiło się dwóch synów – jeden poszedł w świat jak owca, a drugi zgubił się w domu jak drachma.

Elementami Liturgii Słowa są:

- a. Czytanie ze Starego Testamentu, w którym znajdujemy zapowiedź zbawienia, przymierze, które niegdyś Bóg zawarł z ludźmi
- b. Psalm responsoryjny, będący odpowiedzią na Boże słowo – w psalmach Bóg sam podsuwa nam jak się modlić, jest to modlitwa natchniona, mająca zarówno element boski jak i ludzki
- c. Czytanie z Nowego Testamentu (Dzieje, Listy, Apokalipsa) – pokazujące jak realizować zbawienia w życiu
- d. Śpiew *Alleluja*, wyrażający dziękczynienie i uwielbienie – jest to odpowiedź na Boże Słowo i działanie „Chwalcie Jahwe”, „Chwała Tobie, Słowo Boże” „Chwała Tobie, Królu wieków”
- e. Ewangelia – najważniejsze czytanie, przesłanie samego Chrystusa, co wyrażone zostaje poprzez:
 - wielbiący charakter aklamacji „Chwała Tobie, Panie” oraz „Chwała Tobie, Chryste”,
 - potrójny znak krzyża – na czole, ustach i sercu, który stanowi wyrażenie przez nas gotowości do przyjęcia Ewangelii naszym umysłem (czoło), głoszenia jej (usta) oraz, przede wszystkim, przyjęcia jej do serca, zachowania i przestrzegania (serce).
- f. Homilia – komentarz do usłyszanego słowa Bożego, wzorowany na komentarzach Ojców Kościoła. Sobór Watykański II przywrócił homilię w miejsce kazania katechizmowego, które pojawiło się po Soborze Trydenckim. Było ono prostym wyjaśnieniem prawd wiary w postaci pytań i odpowiedzi. Miało wymiar katechetyczny, bardziej związany z wiedzą i nauką pewnym prawd niż z wiarą. Podstawowym minusem kazania katechizmowego było zepchnięcie na dalszy plan Słowa Bożego, a tym samym utrata świadomości obecności Boga również w Jego słowie.
- g. Wyznanie wiary – uroczyste, wspólne odmówienie credo nicejsko-konstantynopolańskiego,
- h. Modlitwa wiernych – modlitwa całej wspólnoty za siebie i innych.

Ad. 3 Liturgia Eucharystyczna

Tak jak już wspomnieliśmy Liturgia Eucharystyczna wraz z Liturgią Słowa stanowią całość, jeden akt kultu. Jednak nie brakowało w historii kościoła okresów, kiedy równowaga pomiędzy nimi bywała zaburzona – w kościele katolickim zwykle „ważniejsza” była Liturgia Eucharystyczna. Ma to swój związek z dynamicznym rozwojem nauki o sakramentach w czasie średniowiecza i renesansu. Jest to okres wypracowywania teologii sakramentów – ogólnych zasad mówiących jak działają sakramenty, jakie są ich składowe, jakie trzeba spełnić warunki, aby być pewnym, że sakrament był sprawowany. Średniowiecze jest czasem prawników i uniwersytetów, stąd niesamowita wręcz drobiazgowość rozważań teologicznych, która nie sprzyja całościowemu spojrzeniu na sakrament Eucharystii.

W samej liturgii akcent położony zostaje na słowa Przeistoczenia, które zostają uznane za „właściwy moment” dokonania się przemiany chleba i wina w Ciało i Krew Chrystusa. Takie podejście staje się problematyczne dla kościoła prawosławnego, który podkreśla wielką rolę Ducha Świętego w czasie Eucharystii i uznaje epiklezę za szczyt modlitwy eucharystycznej. Dostrzegając

pewne braki w podejściu historycznym, współcześnie Kościół podkreśla, iż całość modlitwy eucharystycznej stanowi punkt kulminacyjny celebracji.

Niewątpliwym osiągnięciem teologii średniowiecznej jest wskazanie elementów warunkujących ważność sprawowanej Eucharystii. Jest to zachowanie prawidłowej materii i formy sakramentu: materią sakramentu są to chleb i wino gronowe, formą – słowa ustanowienia. Ponad to Eucharystia musi być sprawowana przez ważnie wyświęconego prezbitera posiadającego odpowiednią intencję oraz we wspólnocie wierzących. Ważnym tematem była realna obecność Chrystusa w konsekrowanym Chlebie i Winie oraz charakter przemiany zachodzący podczas wypowiedzania słów konsekracji. Zastanawiano się również nad przyjmowaniem Sakramentu pod dwiema postaciami. Na część tych pytań odpowiedział Sobór Trydencki, który wprowadził pojęcie transsubstancjacji, jako odpowiednie dla określenia przemiany chleba i wina w Ciało i Krew Pańską. Transsubstancjacja zakłada, iż cała substancja chleba zostaje zmieniona w substancję Ciała, zaś cała substancja wina w substancję Krwi, jednak przypadłości pozostają niezmiennie. To dlatego spożywając Ciało nadal czujemy smak chleba, choć konsekrowana Hostia nie posiada już substancji chleba w sobie. Co do postulatów, aby spożywać komunię pod dwiema postaciami, Sobór uznał, iż wystarczy, aby celebrans spożywał ją w ten sposób. Wierni nie są jednak poszkodowani, ponieważ nawet przyjmując tylko jedną z postaci Eucharystycznych przyjmują całego Chrystusa, który jest w niej obecny (konkomitancja).

Teologia średniowieczna wprowadziła bardzo znaczącą zmianę w rozumieniu sakramentu święceń. O ile w starożytności to biskup celebrował Eucharystię i to on posiadał pełnię sakramentu święceń, tak w średniowieczu za centralną postać uznano prezbitera, a biskupstwo związane głównie z władzą rządzenia. Było to konsekwencją szybkiego rozrastania się Kościoła (Eucharystia sprawowana przez biskupa nie była w stanie pomieścić wszystkich wiernych na danym terytorium) oraz wprowadzenia tradycji odprawiania mszy świętych jako zadośćuczynienia za grzechy. Surowe i ciężkie pokuty mogły zostać złagodzone przez odprawienie odpowiedniej ilości mszy świętych, stąd potrzeba wyświęcania prezbiterów, którzy będą je sprawować. Jednocześnie, najważniejszym elementem Eucharystii staje się moment przeistoczenia.

Elementy Liturgii Eucharystycznej:

- a. Przygotowanie darów ofiarnych podczas którego ofiarowujemy Bogu to, co mamy, to, co ziemskie, a Bóg przyjmuje to i przemienia. Ofiarę składa całe zgromadzenie – każdy chrześcijanin ma przystęp do Boga. Nie są to już tylko wybrani kapłani, którzy mogli wchodzić do Świętego Świętych i składać ofiarę, lecz całe zgromadzenie ma charakter kapłański. Stąd też wszyscy zebrani mogą spożywać ofiarę – Ciało i Krew Pańską. W Izraelu nie było takiej możliwości – pobożny Żyd przynosił ofiarę do świątyni i przekazywał ją kapłanowi, który składał ją w jego imieniu. Jej część była zarezerwowana dla kapłana (i przeznaczona do zjedzenia), resztę spalano dla Boga.
- b. Modlitwa Eucharystyczna – jest ona najważniejszym elementem celebracji, szczytem Eucharystii. Rozpoczyna się prefacją, którą poprzedza dialog, mający na celu pobudzenie wiernych do większej gorliwości modlitwowej oraz wyrażenie wdzięczności i uwielbienia

Boga: *W górę serca! Wznosimy je do Pana! Dzięki składajmy Panu Bogu naszemu! Godne to i sprawiedliwe!*

b.1 prefacja – różnorodne modlitwy do wyboru, dostosowane do konkretnego okresu liturgicznego, przeżywanej uroczystości, a także specyfiki wspólnoty,

b.2 śpiew *Święty, Święty, Święty* – podkreślający odwieczny wymiar liturgii i odwołujący się do liturgii niebiańskiej

b.3 epikleza – wezwanie Ducha Świętego nad darami ofiarnymi

b.4 narratio i słowa ustanowienia

b.5 modlitwy wstawiennicze

b.6 uroczysta doksologia „Przez Chrystusa, z Chrystusem i w Chrystusie Tobie Boże Ojczy Wszchemogący w jedności Ducha Świętego wszelka cześć i chwała po wszystkie wieki wieków”, na którą lud odpowiada „Amen”

c. obrzędy komunii:

c.1 modlitwa *Ojczy nasz*

c.2 znak pokoju

c.3 śpiew *Baranku Boży* – podkreślający wymiar paschalny liturgii. Po nim następuje „łamanie chleba” – Ciała Pańskiego wraz z modlitwą wyrażającą uniżenie i grzeszność człowieka,

c.4 komunika – poprzez spożywanie Ciała Chrystusa spełnia się cel Eucharystii – zjednoczenie człowieka z Bogiem. Jest to również zapowiedź spełnienia się celu życia człowieka – wiecznego zjednoczenia, które będzie miało miejsce po śmierci.

Po udzieleniu Komunii następuje oczyszczenie naczyń liturgicznych (puryfikacja). Potem celebrans odmawia modlitwę po Komunii. Jest ona podsumowaniem próśb zanoszonych w czasie Eucharystii.

Ad. 4 Obrzędy zakończenia

Obrzędy zakończenia składają się z dwóch elementów. Są to:

a. Błogosławieństwo

b. Rozesłanie.

Udzielenie wiernym błogosławieństwa rozpoczyna się od dialogu „Pan z wami”, „I z duchem Twoim”. Po nim następuje formuła błogosławieństwa. Następnie celebrans kończy liturgię słowami rozesłania „Idźcie w pokój Chrystusa” lub inną podobną formą. Jest to bezpośrednie nawiązanie do słów Chrystusa: „Idźcie na cały świat i głoscie Ewangelię wszelkiemu stworzeniu”, wskazuje na wyrażenie misyjny charakter kościoła. Wierni, którzy jeszcze chwilę wcześniej karmili się Ciałem Pana, teraz powinni wyruszyć w świat, aby być Jego świadkami i nieść Go tym wszystkim, którzy jeszcze o Nim nie słyszeli.

W czasie opuszczania przez celebransa i służbę liturgiczną prezbiterium może pojawić się pieśń lub utwór instrumentalny kończący liturgię.

Marta Gigłok-Kozłowska

Literatura:

1. H. Bourgeois, B. Sesboüé SJ, P. Tihon SJ, *Znaki zbawienia. Sakramenty, Kościół, Najświętsza Maria Panna*, tłum. P. Rak, Wydawnictwo „M”, Kraków 2001.
2. M. Blaza SJ, D. Kowalczyk SJ, *Traktat o sakramentach. Dogmatyka „z muszelką”* tom. 5, Biblioteka WIEZI, Warszawa 2007.
3. *Historia teologii IV, Epoka nowożytna*, red. G. Angelini, G. Colombo, M. Vergottini, tłum. W. Szymona OP, Wydawnictwo „M”, Kraków 2008.
4. B. Nadolski, *Liturgika II. Liturgia i czas*, Pallottinum, Poznań 1991.
5. G. Onofrio, *Historia teologii II, Epoka średniowieczna*, tłum. W. Szymona OP, Wydawnictwo „M”, Kraków 2010.